

203. Արեւածագ.

Թ. Կիւնեշ տօղան, Ար. Շամշդդայ? ըստ նոյն գրողի:

204. Արեւածաղիկ.

Նոր հնարած բառ է, որով ոմանք Արեւադէմը կ'մանան, ոմանք Արեգական ծաղիկը:

205. Արեւսպաշ.

Այսպէս կոչէ բժշկարան մի Թ. Այ լիւէկի բոյսը, որ է Արեւադէմն:

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՈՒՍՈՒՄՆ

(Տես յէջ 423)

Փ ՐԵԴԵՐԻԿ ՄԻՒԼԵՐ ծնած է յԵմնիկ Պոհեմիոյ (5 մարտ 1834): Ուսմանց սկզբնական ընթացքն ըրաւ նախ ի Զնայիմ Մորաւիոյ, ապա ի Վիէննա և ի Կէթթիսկէն, ցամա 1857: Հետեւեալ տարին Վիէննայի Համալսարանին Մատենադարանին մէջ պաշտօն վարելով, ապա արքունեաց Մատենադարանին վերատեսուչ անուանեցաւ. յետոյ վարդապետ և ուսուցիչ ի Համալսարանի: 1869ին իրեն յանձնուեցաւ համեմատական բանասիրութեան և սանսքրիտ լեզուի ուսուցչի աթոռը. ու կայսերական պիտութեանց ակադեմիայի անդամ: 1884ին աչէի հիւանդութեան պատճառաւ հրաժարեցաւ մատենադարանապետի պաշտօնմանէն, Կենսագրական այս մանրամասնութիւնները քաղած ենք Պրոքհաուսի և Մէյէրի բառարաններէն, ինչպէս ինքն Միւլլէր մեզի յանձնեց:

Բոլորովին բանասիրական և ազգախօսական ուսմանց տուաւ ինքզինքը Միւլլէր. և իր գլխաւոր գրուածքն է Ալկնարի գիտութեան չեզոքի (Grundriss der Sprachwissenschaft) խորագիրը կրող երկասիրութիւնն, հսկայ երկ մը. յորում հեղինակն կու տայ մեզ քերականական համառոտութիւն և ընթերցման հասողածներ, ամէն ծանօթ լեզուաց: Այս գրուածքը կ'ամբողջացընէ ուրիշ երկասիրութեամբ մը, զոր կը կոչէ Ընդհանուր ազգագրութիւն (Allgemeine Ethnographie), որոյ առաջին տպագրութիւնն եղած է ի 1873

և երկրորդն ի 1879 ի Վիլենա, հանդերձ ազգագիտական առաջադիմ (Ethnologischer Atlas, Վիլենա 1884): Ինքը Միլլեր յորինեց առաջնորդական Նովարա կոչուած մարտանաւուն ճանապարհորդութեան աւթիւ տրուած տեղեկութեանց լեզուագիտական և ազգաբարական բաժինը (1867-8):

Մեր ինչուան հիմայ բաժնեւրէն քիչ շատ կը հասկըցուի որ մասնագէտ մը չէ Միլլերը. սակայն կը կարծենք թէ առանձին պարագմունք ընտրած է իրանեան լեզուաց ուսումնասիրութիւնն, որոց թուոյն մէջ կը դասէ նաև զհայերէնն, քան ուրիշ լեզուաց: Իր երկասիրութիւնը հայերէն լեզուի նկատմամբ՝ հրատարակուած են առաւելագէտ ի խմբագրութիւնս (Bulletins) Վիլենայի Գիտութեանց կայսերական ակադեմիային՝ փիլիսոփայական-պատմական բաժնին մէջ, և որոց ժամանակագրական ցուցակը կը գնենք: Ի հատորն 1Ե, 1860 յէջ 191-199, 1) — Բայական յետադասք հայ լեզուի: — 2) Անուանք հայ բուռց: Ի հատ. 1Ը. 1861, 570-595 հատուած մը հայ լեզուի ձայնաբանութեան նկատմամբ, զոր քննադատեց Լիւլա (ի Göttingische Gelehrte Anzeigen, 1862 յէջ 961), և որոյ շարայարութիւնն երեցաւ ի հատորն ԽԱ, 1863 յէջ 3-14, և ի հատորն ԽԲ, 1863 յէջ 249-253: Ուրդէն յութեորոյ հատորն նոյն խմբագրութեանց (283) Սիւլիւեան վարդապետն հրատարակած էր տեղեկութիւններ Ռուսիոյ, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի մէջ սովորական եղած հնչմանց վրայ: Ի հատորն ԽԳ (1863, յէջ 551-567) Տեղեկութիւն մը անուանց հոլովման վրայ ի հայ լեզուի. և յէջս 576-580 յօդուած մը զիմաւոր դերանուանց վրայ իրանեան ու նաև հայ լեզուի մէջ: Ի հատ. ԽԸ (1864 յէջս 227-242) Զագաքիւրդ գաւառաբարբառին վրայ: Թէջ 424-430 Հայկականք կոչուած վերնադրին տակ հինգ հատուածք առա յետագատ վանկին վրայ, աստուած, կոռք, առիւծ, ճռկն բառից վրայ: Իսկ յէջն 431-438 հայկական գրութեան սկզբնաւորութեան վրայ, վիմագրեալ համեմատական ցուցակով մը հայ և վրացի այբուբենից: Միլլեր կը կարծէ թէ անոնց ծագումը փնտելու է արամէականին քանի մի ձեւերու մէջ, յորոց յառաջ եկած է նաև պահլաւիւր: Ի հատ. ԿԴ (1870 յէջս 47-56) հայ բայից անկատար գէմքին վրայ, ինչպէս նաև զիտոդութիւնք քանի մը հայկական բառից, որպէս աղռնէս, տէր, սիրամարգ, վարդապետ և այլն, և իգական ունի վերջաւորութեան: Հատ. ԿԵ. (1870, յէջ 261-278) Գիտողութիւնք երկու հայ սեպագիր արձանագրութեանց վրայ: Հատոր ԿԶ (1870, յէջ 261-278) Հայ լեզուի բառից վերջաւորութեանց և շեշտի կանոնին վրայ, յանուանա և ի վերանուանա և ի բայս. և դարձեալ ստուգաբանութիւնք քանի մի հայ բառից. իսկ յէջս 277-8 կը խօսի այն օտար (արամէական) բառից որ փոխ առնուած են ի հայերենէ և հայերէնով: Նոյնպիսի տեղեկութիւնք և տեսութիւնք մեր լեզուի նկատմամբ յաղորդ տարիներու թերթից մէջ ալ, զորս աւելորդ կը համարինք առ այժմ մի առ մի յիշատակել ընթերցողաց չծանրանալու համար: Քիչ ետքը պիտի գառնանք խօսիլ իր մէկ կարեւոր յօդուածին վրայ թէ « ինչ տեղ կը

գրաւէ հայ լեզուն հնդիկ-գերմանական լեզուաց շրջանակին մէջ», հանդերձ յաւելուածով մը:

Աշխատակից եղաւ Միւլլէր հայ լեզուին վրայ գրած յօդուածներով Արեւելք և Արևմուտք կոչուած եռամսեայ հանդիսին, զոր Պանֆէյ կը հրատարակէր ի Կէթթինկ (1860-66), որոց մէջ նշանակութեան արժանաւոր է Եօրն իմաստունը կոչուած վիպասանութեան հայ թարգմանութեան վրայ (Հատ. Բ. 369-374), և որոյ ռուս թարգմանութեան մը ակնարկութիւնն ըրած էր Լէրիս: Ուրիշ մանր մանր ստուգաբանական հատուածներու ալ հեղինակ է գերմանական հանդիսից մէջ:

Գլխաւոր աշխատակից եղած է Միւլլէր Վիէնայի Համալսարանին Արեւելեան կաճառին ձեռքով հաստատուած Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes կոչուած ուսումնասիրութիւն (1837), որոյ երկրորդ տարուան հատորին մէջ կը խօսի Ղեւոնդեայ երիցոյ և Ասողկան պատմական երկասիրութեանց հրատարակութեանց վրայ, որոնք առատաժիտ նպաստիւք ազգային Մեկենասի, Յովսեփայ Իսմիրեան Ղլարեցոյ, տպագրուած են ի Պիտրբուրգ (1885 և 1887): Մանրամասն և շահագրգիռ են նոյն գրոց տեղեկութիւնք, ինչպէս իր ամէն ուրիշ հատուածք նոյն հանդիսին մէջ: Թ'էջն 245/8 կը քննադատէ Ասողկան մէկ պարբերութիւնը Հայ այլոքներն գիւտին նկատմամբ. և իր կարծիքն է թէ Միւսրուլայ միայն ձայնաւոր տառից գիւտն ըրած ըլլայ: Դիտել կու ապա մասնաւորապէս թէ նախնից պակասութիւն ձայնաւորաց ի հայ լեզուի, պատճառ եղած ըլլայ նուազութեան կամ ազգաստութեան հայ լեզուի: — Նոյն հատորին մէջ (258-262) տեղեկութիւն մը կու տայ 1884ին Էջմիածին տպագրուած Առաքել Դասիրիժեցոյ պատմագրութեան վրայ: Չորրորդ հատորին մէջ Եօրն իմաստունը վիպասանութեան վրայ տեղեկութիւն մը կու տայ: Երեք անգամ տպագրութեամբ հրատարակուած է այս թարգմանութիւն ի 1696, 1720 և 1740. վերջին տպագրէս օրինակ մը ձեռք ձգելով, շնորհիւ Պասմաճեանի ի Սկիւտարէ Կոստանդնուպոլսի, անոր քննադատութիւնը կ'ընծայէ Միւլլէր: Թէջն 284-288 կը մեկնաբանէ Վարդանայ Բարձրբերդցոյ մէկ հատուածը (տպ. ի Մոսկուա 1861 և յայրորդ տարին ի Վենետիկ), նկատմամբ հայ տառից, որ կ'ըսէ թէ Միւսրուլայ ընդունած ըլլայ ի Դանիելէ ասորոյ քանոնելիւ տառք, և ուրիշ տաճարներն աստուածային յայտնութեամբ, մինչ Խորենացի և Ասողիկ կ'աւանդեն թէ նախամետրոպեան այլոքներն ի քրտն և ինն տառից կազմուած էին: Ի հինգերորդ հատորի (1891, 52-58) կը ոտորագրէ և կը քննադատէ Միսիրոսայ Գոշի իրաւանց գիրքը, զոր վախճանեալ Բաստամեանց վահան վարդապետ հրատարակած է յէջմիածին ի 1880, և է Դատաստանագիրք կոչուածն:

Կը թողունք յիշել ուրիշ հատուածներն, յորս կը խօսի ռատիկան բառին ստուգաբանութեան, Հայոց գծիւածան՝ Արամազդայ ցօտի կոչելուն, և Լազարեան ճեմարանի տեսչին կողմանէ 500 ռուբլի մրցանակ մը սահմանելուն՝ ընտրելազոյն գրութեան մը Հայոց ընկերական և քաղաքական վիճակին վրայ

յիններորդ դարէ ցմեռասաններորդն. որ կրնայ գրուիլ ի հայ, ռուս և զազ-
դիարէն, և պիտի յանձնուէր յառաջ քան զսեպտեմբեր 1892 տարւոյն :

Հրատարակած է դարձեալ Միւլլէր ի Vienna, Oriental Journal զվեր-
ջին մասն հանգուցեալ Յովհաննէս Լանուշի ընտիր երկասիրութեան Լեհաստանի
մէջ խօսուած հայ գաւառաբարբառին վրայ : Այս գիտնական երիտասարդս ու-
սուցիչ էր համեմատական բանասիրութեան և սանսքրիպտի ի Համալսարանին
Վիեննայ, և կանխահաս մահուամբ միտնանեցաւ ի Փարիզ, ուր ուսումնական
ուղեւորութեան մը առթիւ կը գտնուէր, ի 1887 : Հայ գաւառաբարբառաց
ուսմանն հետամուտ էր, ու Գութի քաղաքին մէջ հայ ընտանեաց քով բնա-
կութիւն վարձելով, ուր սղայք անգամ դեռ հայերէն լեզուն կը խօսին, յա-
ջողեցաւ Քրաքաւի Եսկեյլունեանց Ակադեմիային բանասիրական Յիշատակագրոց
մեհասասաներորդ հատորին մէջ ընտիր երկասիրութիւնն մը հրատարակել ի լեհ
լեզու, բայց բառից նշանակութիւնն աւելցընելով նաեւ ի գաղղիական, « Լե-
հացի Հայոց լեզուին վրայ », որոյ առանձին հրատարակութիւն եղաւ ի Քրա-
քաւ ի 1886 (Ojezku Ormian polskich) . Բառարան մ'է այս, երկուս-
տարդ լեզուադիտին ջանիւք հաւաքուած : Վիեննայի արևելեան օրագրին մէջ
Գութիի գաւառաբարբառին ձայնախօսութեան վրայ ուսումնասիրութիւն մը կը
փափաքէր ընել՝ բառագրական նիւթերով և կրցաւ բանասիրաց մեծապէս
օգտակար ճաշակ մը ընծայել, և որոյ առանձին սպագրութենէն օրինակ մը
ազնուաբար յղեց առ մեզ Միւլլէր, (Lautlehre der polnisch-armeni-
schen Mundart von Kutj in Galizien) : Արդէն նոյն օրագրին ա-
ռաջին հատորոյն մէջ (791) հատուած մը ընծայեր էր հայ երկու օրագրաց՝
Վիեննայի Միխիթարեան Հարց Ամսօրեայ հանդիսին, և ի Սամոյուլար
(Հայաքաղաք) հունգար լեզուով Armenia լրագրին խմբագրութեամբ Գրիգորի
Գալիլի և Խաչատրոյ (Քրիսթոֆ) Սոնկոտ : Յ'էջ 81, ի Քրաքաւ տպուած
(1887) Յարթուրիսի իշխանին մատենադարանին ցուցակին վրայ կը խօսի,
յորում յիշատակութիւն կ'ըլլայ նաեւ բազմաթիւ հայ գրչագրաց :

Էլը վերջացընենք մեր այս հատուածը այն տեղեկութեամբ, զոր կու տայ
Լեհահայոց վրայ, որոյ բնագիրն ալ կը յաւելու Գութիի գաւառաբարբառով .
« Լեհահայք ըստ մեծի մասին կը բնակին, կ'ըսէ, ի Կալիցիա, Պոլսոյինս
և Պետարաբիա : Մետասաներորդ դարէ ի վեր եկած են այս կողմերը յաշ-
խարհէն Հայոց, իրենց Անի մայրաքաղաքին կործանմամբ աւարելէն ետքը :
Հարուստներն իրենց ստացուածքը երկիրներու վրայ դրած են մշտնջենաւորա-
պէս. կը զբաղին ի մշակութիւն ցորենոյ, և ի խաշնադարմանութիւն . իսկ
միջին դասակարգի մարդիկ՝ առևտրոյ ետևէ են : Հայ վաճառականաց գլխաւոր
քաղաքն է Գութի, որ կերէմոս գետին ափանց վրայ շինուած է . և բնակիչք
բաց ի Հայոց, են նաև Լեհք և Ռուսներ . և արուեստներով և երկրի մշա-
կութեամբ կը պարապին . իսկ Հրէայք խաշնադարմանութեամբ և ուրիշ մանր
մունք գործերով : Ի Գութի բնակող Հայոց թիւը 1400 հոգւոյ չափ է, ու
բոնցմէ հինգ հարիւրը իրենց լեզուն կը խօսին . և զոր աւելի վաճառականութեամբ

Թեան մէջ կը գործածեն, այնպիսի լեզուով մը խօսելով մէջերնին, որ այլոց անիմանալի է. իսկ ուրիշ առիթներու մէջ ընդհանրապէս լեհերէն և ռուսներէն կը խօսին: Հաւատքով ուղղափառք են, և եկեղեցական լեզուին հայերէն գրաբար, որ խօսուածէն շատ կը տարբերի, և մէջերէն աչ ոք կը հաւկրնայ: Յաճախ եկեղեցական հանդիսից մէջ հայերէն երգեր կ'եղանակեն, բայց քարոզը, խոստովանութիւնը լեհերէն կը կատարուին: Խօսուած լեզուին մէջ շատ խառնուրդ կայ լեհ և ռուսներէն բառերու, շատ անգամ ալ թուրք և ռուսներէն բացատրութիւնք: Արդի քերականութիւննին շատ կը տարբերի բուն հայկական լեզուի քերականութենէն. անանկ որ թուրքահայոց և պարսկահայոց լեզուն չեն հասկընար: Ելը ճանապարհորդեն յաճախ ի Պեսարաբիա և ի Ռումանիա, և կենդանի գնելով, կը գիրացընեն ու ի վիէննա և ի Ֆրուսիա կը տանին ի վաճառ. յորմէ բազումք կը շահին, և այլք ալ կը կորսնցընեն: Երանայք առտնին տնտեսութեամբ կը զբաղին. կը դաստիարակեն և կը հրահանգեն իրենց զակերները, խնամօք պահպանելով նաև իրենց հին տոլորութիւնները. նոյն իսկ իրենց արտաքին կերպարանօքն ալ զանազանուելով ուրիշ ազգերէն՝ որոց հետ խառն կը բնակին. պատուաւոր անձինք են, բարեպաշտօն, աշխատասէրք և արդարք իրենց վաճառականական գործոց մէջ »:

Արդէն Զրպետ իր Քերականութեան մէջ դիտողութիւն ըրած է (740) թէ հայ գաւառալեզուաց բառարան մը մեծապէս օգտակար կրնայ ըլլալ բանասիրաց և բառագիտաց: Չի պիտի գաղրինք այս գաւառալեզուաց ուսումնասիրութիւնը յանձնարարելէն, որ օր մը անտարակոյս պիտի յայտնեն մեզ զպատմութիւն լեզուին: Դիտմամբ մէջ բերինք Հանուշի հաւաքմունքը, որպէս զի ցուցընենք թէ բանասէրք արժան է որ յարասնութեամբ զբաղին այս ուսման, և եթէ ամենայն ժողովուրդ ունի այսօր իւր գաւառալեզուաց ընկերութիւնը, ինչո՞հ. Հայք ալ չկազմեն նոյնպիսի ընկերութիւն մը:

Մասնաւոր յօդուած մ'ալ գրեր է Միւլլէր, ի Պէրլին հրատարակուած ուսումնասիրութի ընդ մէջ (Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slavischen Sprachen). Հայ լեզուի առանձնայատկութեանց վրայ, Zur charakteristik des Armenischen. « Հայկական, կ'ըսէ, ամէն բանէ յառաջ իրանեան լեզուաց մասն կը կազմէ անով՝ որ մասնակից է այն ձայնական փոփոխմանց զոր կը նկատենք տնոնց մէջ, մանաւանդ թէ անոնց մէջ ծանօթագոյն պարսկականին. օրինակ իմ, իր առանձին միտումը առ հազագային, յաճախ անցքը սանսքրիտ սլ հնչմանէն ի խ (հվ) և սիզգնական վ էն ի կ. (օր. խոյր=սավար գոյն= սվարնա): Բայց նոյն հատորին մէջ (Դ. 457—464) հմուտ իրանագէտն փրեկը. Սլաւիկէլ, կը քննադատէ իւր իմաստուն ուսումնակցին կարծիքը. և յ'էջն 461, կ'ըսէ թէ վրանայ արձանագրութիւնք հաւանականաբար կը ներկայացընեն մեզ զհին հայկական լեզու. նոյն կարծիքն ունեցած է նաև Մորթմանն. բայց Սայսի և Կոչարի հետագայ ուսումնասիրութիւնք՝ հակառակը՝ հապացուցանեն:

Լեզուագիտական մանրամասնութիւնք ընդհանրապէս ցամաք են, և կարելի չէ ողբարկել ձայնից քննութեամբ կամ անոնց յարատե փոփոխութեանց ուսմամբ. սակայն այնպիսի մանր քննութեանց վրայ հաստատուած են հիմունք գիտութեան: Չանոք անտես ընելէն կը հետեի պարզապէս երևակայական ստուգաբանութեանց մէջ մոլորել, որոնցմով ժեծ կերպարանափոխութիւն կը կրէ լեզուին պատմութիւնը, յաճախ նաև զայն խօսող ժողովրդներէն... Տարակոյս չիկայ որ լեզուաքննական ուսումը, բոլորովին չիսկիտի խեղդուի, — ասանկ ըսենք, — ձայնախօսական մտողը. վասն զի ձայնէն զատ՝ կան նաև բան կամ իմաստք՝ որոց ներկայն և անցեալը արժան է ուսումնասիրել: Դժբաղդաբար՝ ձայնից ուսումը այնքան զժուարին պործ է լեզուաքննի համար որ ժամանակը իրեն կը պակսի խորը թափանցելու ի պատմութիւն նշանաւոր բառից և կազմութեան իմաստից. և հարկ է որ բարեբաւտիկ սեպէ ինք զինքն եթէ կարող ըլլայ ժամանել յուսման կազմութեան բառից և քերականական փոփոխութեանց: Պէտք է նկատել և զայն որ արդի լեզուաքննութիւն, Պոբի ընտիր երկասիրութեանց երևնալէն ի վեր, կանկ չառնուր մասնաւոր լեզուի մը, եւա առաւել զաւտաբարբառի մը վրայ, ըլլայ զբական կամ ոչ. այլ հարկ է որ իր քննութեանց հիմն զնէ լեզուի մը ամէն կենդանի կամ անհետացած գաւառաբարբառներու վրայ, և այս կերպով ձեռք բերուած արդիւնքը բազմաթիւ այն երեւոյթներով որ կրնան նկատուիլ ուրիշ ամէն համազօր լեզուաց և գաւառաբարբառներու հետ: Ասով կը յայտնուի որ լեզուաքննին հայագէտ մը ըլլալու համար այս օրուան օրս բաւական չեն կրնար սեպուիլ միայն համեմատական բանասիրութեամբ ստացուած գիտական տեղեկութիւնք և հմտութիւնք:

Շարայարեյի

ԴՐԱՆՍԻԼՈՒԱՆԻՈՅ ԵՂԻՍԱԲԵԹՈՒՊՈԼԻՍ

ՔԱՂԱՔԻՆ ԱԶԳԱՅԻՆ

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ ՕՐԵՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ

(ՏԽ յ'էջ 429)

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ վարչութեան վարձակալներուն համար ստուած առաջին կանոնադրութիւններուն կը հանգիպինք Կարողոսի առանձնաշնորհութեան կոնգակէն հինգ տարի ետքը, կամ 1738 ին, երբ քաղաքն ասանց համար օրէնքներ կը զնէ թէ ինչպէս պիտի որ ըլլայ իրենց քաղաքավարութիւնն ու վար-